

ΠΕΡΙΠΛΑΝΗΣΕΙΣ

Συζητώντας για τὸ γάμο

ΤΟΥ Κ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ
Ἐπ. Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Φροντίδα μας, ἡ οἰκογένεια

Ἐνα δεῖγμα τῆς φροντίδας τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸ γάμο καὶ τὴν οἰκογένεια εἶναι προφανῶς καὶ ἡ μέριμνα ποὺ λαμβάνει, γιὰ μιὰ σωστὴ μετάδοση τῶν σχετικῶν μὲ τὸ γάμο καὶ τὴν οἰκογένεια ἀληθειῶν τῆς πίστεως πρὸς τοὺς νέους, τοὺς μελλονόμενους καὶ τοὺς γονεῖς τους. Ἡ γνώση τῆς ἀλήθειας ἐλευθερώνει ἀπὸ χίλιες δυὸ συγχύσεις, παρεξηγήσεις, προκαταλήψεις καὶ φανερώνει κρυστάλλινο καὶ διαυγῆ τὸν λόγο τῆς Ἐκκλησίας σὲ μιὰ ἐποχὴ μάλιστα, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀλήθεια γιὰ τὸ γάμο κακοποιεῖται ἀνεπίτρεπτα.

Ἐλοποίηση αὐτῆς τῆς φροντίδας εἶναι ἡ μὲ ποικίλους τρόπους παρεχόμενη ἐνημέρωση καὶ διαφώτιση τῶν μαθητῶν, ἡ προετοιμασία τῶν νέων γιὰ τὸ γάμο καὶ ἡ ἴδρυση τὸν τελευταῖο καιρὸ Σχολῶν Γονέων σὲ πολλές Ἱερές Μητροπόλεις γιὰ τὸ «ὅπως δεῖ τοὺς γονεῖς ἀνατρέφειν τὰ τέκνα»¹. Πέραν αὐτῶν διοργανώονται ἐπίσης σειρὲς σχετικῶν ὁμιλιῶν σὲ μεμονωμένες ἐνορίες, ποὺ ἀπευθύνονται σὲ εὐρύτερο ἐνοριακὸ κοινὸ ἢ σὲ στενότερο κύκλο ἐξειδικευμένων ὁμάδων μαθητῶν καὶ φοιτητῶν.

Μέλημα τῶν διοργανωτῶν ὄλων αὐτῶν τῶν ἐκδηλώσεων εἶναι νὰ μποροῦν οἱ ἀλήθειες αὐτὲς νὰ φανερωθοῦν σὲ ὅλο τὸ εὖρος τους ὡς ἱκανῶς νὰ πραγματοποιθοῦν στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ κοινωνία. Ἀκόμα, νὰ ἐπισημανθοῦν οἱ τυχόν δυσκολίες καὶ τὰ ἐμπόδια καὶ νὰ συζητηθεῖ ὁ τρόπος ὑπερβάσεώς τους μὲ γνώμονα πάντα τὴν ὀρθόδοξὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν γάμο καὶ τὴν οἰκογένεια καὶ βοηθοὺς ἱκανὰ στελέχη τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ δὲν εἶναι ἄμοιρα μιᾶς καθολικότερης παιδείας στὰ θέματα αὐτά.

Ἰδιαίτερα πάντως φαίνεται νὰ ἀπασχολεῖ τὰ ἀκροατήρια σὰ ὅποια ἀναφερόμαστε τὸ ζήτημα μιᾶς *δυνάμει* τῆς ἑγγαμίας μὲ τὴν ὀρθόδοξὴ πνευματικὴ ζωὴ. Μοῦ ζητήθηκε λοιπὸν ἀπὸ τοὺς ὑπευθύνους νὰ προγραμματίσω τρεῖς - τέσσερις συναντήσεις τοὺς μῆνες Μάρτιο καὶ Ἀπρίλιο καὶ νὰ εἰσηγηθῶ τὸ θέμα «Ὁρθόδοξὴ πνευματικὴ ζωὴ καὶ γάμος»². Στὶς βασικὲς γραμμὲς τὸ καίμενο τῶν ὁμιλιῶν αὐτῶν δημοσιεύθηκε μὲ ὀνόματι τίτλο στὸ περασμένον τεύχος τοῦ «Ἐφημερίου» (Ἀπρίλιος 1985, σ. 96-99).

Κρίναμε, ὅτι τὸ ἄρθρο θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει τοὺς Ἐφημερίους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι θὰ εἰσέρχονταν σὲ ποιμαντικὴ συνομιλία μὲ ζεύγη μελλονόμενων καὶ μὲ τοὺς γονεῖς τους ἐνόψει τῆς προπαρασκευῆς τοῦ γάμου τους.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, μὲ τὴν εἴσοδο στὴν πασχαλινὴ χαρμόσυνη περίοδο ἡ ἀναστάσιμη χαρὰ προσιδιᾶζει στὶς «χαρές», στὶς ὁποῖες πολλοὶ πιστοὶ εἰσέρχονται μὲ τὸ τέλος τῆς Μ. Σαρακοστής. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο διευρύνουμε τὸν κύκλο καὶ καταστήσαμε κοινωνοὺς τῶν σκέψεών μας τοὺς ἄμεσα ὑπευθύνους γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ κληρικούς μας.

Στὸ σημερινὸ μας σημείωμα ἐπιθυμοῦμε νὰ μεταφέρουμε μὲ τρόπο συνοπτικὸ μερικὰ σημεῖα ποὺ ἐθίγησαν κατὰ τὶς συζητήσεις ποὺ ἔγιναν μετὰ τὶς ὁμιλίες.

Ἐφημεροποίηση ἢ ὁ ἔπαινος τῆς καθημερινότητος

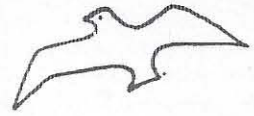
Στὶς συζητήσεις μᾶς ἀπασχόλησε ἀρκετὰ τὸ ζήτημα, ἂν καὶ κατὰ πόσο εἶναι δυνατὴ ἡ πραγμάτωση ὄλων αὐτῶν ποὺ λέχθησαν κατὰ τὴν εἰσήγηση. Μήπως οἱ θέσεις ποὺ ἀναπτύχθηκαν εἶναι μιὰ ὑπερδακτικὴ τοποθέτηση ποὺ κινδυνεύει νὰ μὴν ἔχει ἀπήχηση στὴν πραγματικότητα τῆς καθημερινῆς ζωῆς; Μήπως παραμένουν ὠραῖα καὶ ὑψηλὰ λόγια προορισμένα γιὰ ὑψηλὲς συχνότητες ποὺ δὲν φθάνουν ὅμως στὰ χαμηλὰ καὶ δὲν πιστοποιεῖται τελικὰ λήψη στὶς χαμηλὲς συχνότητες;

Πῶς νὰ ὑπερβῆ κάποιος τὶς καθημερινὲς δυσκολίες, τὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες ποὺ διαπιστώνει κανεὶς ἐντονότερες μέσα στὸ γάμο, τὶς συνθήκες τῆς σύγχρονης ζωῆς ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν ν' ἀφιερῶσουμε τὸν ἀνάλογο χρόνο στὴν ὀρθόδοξὴ πνευματικὴ ζωὴ;

Στὶς ἀντιρρήσεις καὶ ἀμφιβολίες ποὺ ἐγέρθηκαν βοηθήθηκε πολὺ ἡ σκέψη, ὅτι οἱ ὑψηλὲς αὐτὲς θεωρήσεις πραγματοποιοῦνται μέσα στὴν καθημερινότητα, στὸ ἐφήμερο. Δὲν ἀποκόπτονται, δηλαδή, ἀπὸ τὶς συνήθειες μέριμνες τῆς ζωῆς μου, ἀλλὰ τὶς διώκω μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴ ζωὴ μου. Ὅταν ἀσχολοῦμαι μὲ τὰ παιδιά, μὲ τὸ μαγεῖσμα, μὲ τὴν ἐργασία μου στὸ σπίτι, στὸ γραφεῖο, στὸ ἐργοστάσιο δὲν «σχαλιᾶζω» ἀπὸ τὴν ἐπαφή μου μὲ τὸν Κύριο. Εἶμαι μαζί Του, εἶναι μαζί μου.

ο ε δρόμους ποιμαντικής διακονίας

Όλη η οικογένεια

Βέβαια, αυτό που αναφέραμε πιά πάνω μπορεί να είναι σχετικά εύκολο. Η δική μου, δηλαδή, προσωπική ζωή να πραγματοποιηθεί: εύκολότερα γιατί με αφορά, και επί τέλους εγώ μπορώ και ελέγχω την κατάσταση. Όταν, όμως, πρόκειται για την πνευματική ζωή όλων των μελών της οικογένειας, συλλογικά, τότε τα πράγματα δυσκολεύουν περισσότερο.

Μπορεί ο ή η σύζυγος να μην είναι του ίδιου πνεύματος, τα παιδιά να αντιδρούν, άλλα πρόσωπα συγγενικά να απορρίπτουν τις προτάσεις μας και η οικογενειακή ατμόσφαιρα να γίνεται έντελως ακατάλληλη για μια ειρηνική πνευματική ζωή. Γνωρίζουμε περιπτώσεις, που οι σύζυγοι, οι γονείς θέλουν σώσει και καλά να επιβάλλουν τις απόψεις τους ως προς τη θρησκευτική ζωή. Η επίμονη επίβολή έγκυμονεί κινδύνους ολοτελούς απορρίψης των απόψεων που θέλουμε να επικρατήσουν. Τα παιδιά αντιδρούν, αντιτίθενται, οι σύζυγοι του «αντιθέτου» φρονήματος ειρωνεύονται και ο αγώνας μας φαίνεται χαμένος.

Εδώ απαιτείται ένας επιδέξις χειρισμός. Η υπομονή να αντικαταστήσει την επίμονη, η υποβολή την επίβολη, η απόκρυψη στο ταμείο τη φανέρωση της εσωτερικής πνευματικής ζωής. Εδώ θα έργασθαι «ο κρυπτός της καρδιάς άνθρωπος» να φέρει σε φώς τους καρπούς και τα χαρίσματα του Πνεύματος.

Μακρόπνοη προσπάθεια

Αυτό, όμως, θα γίνει σιγά - σιγά. Θα άρνησθούμε στον «άρτον ήμων τον επιούσιον» κατά την υπόδειξη του Κυρίου. Δεν γίνονται όλα δια μίας. Ο γάμος μπορεί ίσως να σχεδιάζεται απαξ δια παντός, άλλ' εκτελείται έφ' όρου ζωής. Είναι: «δρόμος μετ' εμποδίων», «άνωμαλος» αν θέλετε και «αντοχής», όχι «ταχύτητας». Εμείς θέλουμε να γίνουμε πρωταθλητές σε όλα τα επίπεδα, σε όλες τις διαστάσεις του γάμου από την πρώτη κιόλας ημέρα ή και την πρώτη νύχτα του γάμου. Το να θεωρούμε έτσι τα πράγματα θα ήταν βασικό μας λάθος. Αυτά δεν καταρθώνονται γρήγορα.

Συχνά ακούμε να παραπονούνται οι άνθρωποι: «Δεν προσεύχομαι άρκετά: δεν έχω αυτήν την άρετή: δεν τα καταφέρνω με τον άνδρα μου, τα παιδιά, τους γονείς, τα πεθερικά μου». Βέβαια και δεν τα καταφέρνεις, γιατί αυτά απαιτούν μια συνεχή μαθητεία. Θα πέσεις και θα σηκωθείς, θα ξαναπέσεις, θα σπάσεις τα μούτρα σου και πάλι: και πάλι. Θα θέσεις ενδιάμεσους στόχους. Θα φθάνεις σε τέλη (σκοπούς) που δεν θα είναι τα τέλη της ζωής σου, αλλά ατέλεστα τέλη. Η τελειότητά σου θα είναι: ατέλεστη. Θα βαδίζεις προς την τελειότητα και θα αναφωνείς:

«Αὕτη οὖν ἡ τελεία τῶν τελείων ἀτέλεστος τελειότης» (Ἰωάννης τῆς Κλίμακος).

Θά πρέπει: ακόμα, με την άσκηση της αυτογνωσίας υπό την καθοδήγηση σοφού πνευματικού πατέρα και γέροντα να λάβεις έμπειρία της πνευματικής ζωής και να μάθεις να διακρίνεις τὰ ὅρια και τὰ τάλαντά σου. Πόσα έχεις και τί κάνεις τελικά μ' αυτά; Για να μην απογοητεύσει συνέχεια, για να μη θέτεις ακατόρθωτους στόχους που δεν τους φθάνεις ποτέ. Γιατί έτσι φθάνεις σε απόγνωση και απελπίζεσαι. Η απελπισία είναι ο πιο κακός σύμβουλος.

«Όταν δέ συνίωσι...»

Το ίδιο μπορεί να συμβεί και στις πιο οικείες και στενές σχέσεις του άνδρου-γυναικά. Εκεί είναι δυνατό να μας περιμένουν ποικίλες δυσκολίες, πικρίες και απογοητεύσεις. Η θαθεία αυτή εσωτερική του ζωή γεμίζει το ζευγάρι: με ύψηλή προαιονή και μεγάλες προσδοκίες. Πολλές φορές όμως εδώ δρέπει: πικρούς καρπούς, γεύεται: πικρό ψωμί.

Γιατί, σ' αυτόν εδώ άκριβώς τον χώρο έχουμε έκρηξη ποικίλων και πολυωνύμων δυνάμεων, που υπάρχει: ο κίνδυνος να παραμείνουν αυτόνομες, άνένταχτες, και να δρουν έτσι άσκοπα και καταστροφικά. Δυνάμεις που είναι: δυνατό να μας μπερδέψουν. Δυνάμεις που πιστεύουμε ότι: θα μπορέσουμε να τις τακτοποιήσουμε, να τις διοχετεύσουμε στηρίζομενοι στις δικές μας δυνατότητες ενώ απαιτείται: μια δυναμική πλαισίωσή τους.

Πολλές φορές κάνουμε το μοιραίο σφάλμα αυτή την οικεία πτυχή της συζυγικής μας ζωής να την αποσύρουμε από το βλέμμα του Θεού, να τη ζούμε απόκρυφα, να ξ ε χ ν α μ ε ότι: οι σύζυγοι: «εταν συνίωσιν οὐκ εικόνα άψυχον, οὐδὲ εικόνα τινός τῶν ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλ' αὐτοῦ ποιούντες τοῦ Θεοῦ», να μην επικαλούμεθα τὸ ὄνομα και τὴ βοήθειά Του για τὴν «ὁμόνοια ψυχῶν και σωμάτων». Η Έκκλησία μας όμως προσευχήθηκε και εὐχήθηκε κατά τὴν ακολουθία τοῦ μυστηρίου τοῦ γάμου γι' αὐτὴν άκριβώς τὴν «ὁμόνοια».

Όλες αυτές οι δυνάμεις για τις οποίες κάναμε λόγο, είναι αλήθεια ότι θέλουν μια μετὰ μὲ τ α μ ὁ ρ φ ω σ η χωρίς όμως να χάσουν τον χαρακτήρα τους. Μεταμόρφωση μέσα από το πνεύμα του Θεού, μέσα από το πνεύμα της προσευχής. Η ὁμόνοια δὲν είναι: ἀποτέλεσμα τῶν

δικαῶν μας μόνο δυνάμειν, κι αὐτὲς οἱ δυνάμεις ἄλλωστε δὲν ἀνήκουν μόνο σ' ἐμᾶς. Χρειαζόμαστε μιὰ ὑλικοπνευματική, ψυχροσωματική μεταμόρφωση καὶ ἀναγέννηση. Εἶναι αὐτὸ πού τόσο ἐπιτυχημένα ἐκφράζει ἡ εὐχή μετὰ τὸν καθαγιασμὸ τῶν τιμίων δώρων στὴ Λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου: «Κύριε, τὰς συζυγίας αὐτῶν ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμοιοῖα διατήρησον».

Τὸ μέγα αὐτὸ μυστικὸ τὸ εἶχε ὑποδείξει: ὁ ἄγγελος Ραφαὴλ (Ἀζαρίας) στὸν Τωβία, ὅταν ἐπρόκειτο γὰρ συναντήσουν τὴν Σάρρα, τὴν μέλλουσα γυναῖκα του:

«Ὅταν δὲ προσπορευῆ αὐτῇ, ἐγέσθητε ἀμφοτέρω καὶ δοῆσατε πρὸς τὸν ἐλεήμονα Θεόν, καὶ σώσει ὑμᾶς καὶ ἐλεήσει» (Τωβίτ σ' 18).

Τὸ βιβλίον τοῦ Τωβίτ λίγο πιὸ κάτω (ἡ' 4-9) δι-σώζει: τὸ περιεχόμενον τῆς προσευχῆς αὐτῆς πού ἀπήγγειλε ὁ Τωβίας, ἀφοῦ προέτρεψε τὴ Σάρρα σὲ προσευχή. Τὸ κείμενον εἶναι ἀποκαλυπτικὸ γι' αὐτὸ καὶ τὸ παραθέτομε.

Ὡς δὲ συνεκλείσθησαν ἀμφοτέρω, ἀνέστη Τωβίας ἀπὸ τῆς κλίνης, καὶ εἶπεν·

—ἀνάστηθι, ἀδελφή, καὶ προσευξάμεθα, ἵνα ἐλεῆσῃ ἡμᾶς ὁ Κύριος.

Καὶ ἤρξατο Τωβίας λέγειν·

—εὐλογητὸς εἶ, ὁ Θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν, καὶ εὐλογητὸν τὸ ὄνομά σου τὸ ἅγιον καὶ ἔνδοξον εἰς τοὺς αἰῶνας. εὐλογησάτωσάν σε οἱ οὐρανοί, καὶ πᾶσαι αἱ κτίσεις σου.

—οὐ ἐποίησας Ἀδάμ, καὶ ἔδωκας αὐτῷ βοηθὸν Εὐῶν στήριγμα τὴν γυναῖκα αὐτοῦ. ἐκ πούτων ἐγενήθη τὸ ἀνθρώπων σπέρμα.

—οὐ εἶπας· οὐ καλὸν εἶναι τὸν ἄνθρωπον μόνον, ποιήσωμεν αὐτῷ βοηθὸν ὅμοιον αὐτῷ.

—καὶ νῦν, Κύριε, οὐ διὰ πορνείαν ἐγὼ λαμβάνω τὴν ἀδελφήν μου ταύτην, ἀλλ' ἐπ' ἀληθείας ἐπίταξον ἐλεῆσαί με, καὶ αὐτῇ συγκαταγηρᾶσαι.

—καὶ εἶπεν μετ' αὐτοῦ ἁμήν.

Καὶ ἐκοιμήθησαν ἀμφοτέρω τὴν νύκτα.

Ἐμεῖς, ὁμῶς, καθὼς προαναφέραμε, συχνὰ ξεχνᾶμε τίς πολυτίμες αὐτὲς ὑποθήκες καὶ λησιμονοῦμε ὅτι ἡ ἀκολουθία τοῦ γάμου εἶναι κάτι πού πρέπει: «γὰρ ἐπαλαμδάνεται», γὰρ ἐπανάρχονται, δηλαδή, καὶ γὰρ μελε-

τοῦν οἱ σύζυγοι αὐτὸ τὸ κείμενον κάθε τόσο. Νὰ ἐμδαθῶν σου τίς ἔννοιες πού περιέχει, γὰρ παίρνουν δύναμη, φωτισμὸ, καθοδήγηση. Ἡ ἀκολουθία τοῦ γάμου εἶναι ἕνας «χάρτης πορείας», ἕνας «καταστατικὸς χάρτης» θάσει τοῦ ὁποίου ρυθμίζονται οἱ διαδικασίες τῆς ἐγγάμου ζωῆς.

Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καθὼς καὶ γιὰ ἄλλα ἐνδιαφέροντα σημεῖα τῶν συζητήσεων θὰ συνεχίσουμε στὸ ἐπόμενο τεύχος.

1. Ὁ ἐντὸς εἰσαγωγικῶν τίτλος εἶναι ὁμιλία τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου. Τὸ ἀρχαῖο κείμενον μὲ εἰσαγωγή, μετάφραση καὶ σημειώσεις ἐξέδωσε ὁ Δ. Ν. Μωραΐτης στὴ Βιβλιοθήκη «Παπύρου» ἀριθ. 96, Ἰωάννου Χρυσόστομο (Παρθένω γιὰ), Ἀθήναι 1940. Ὁ Π. Στάμος, συγγέντησε σὲ νεοελληνικὴ ἀπόδοση Ὁμιλίες τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου περὶ τῆς ἀνατροφῆς τῶν τέκνων, Ἀθήναι 1962. Πραγματικά, ὄφισται πρὶν ἀπὸ τὸ ὄνομα μία «Πατερικὴ Σχολὴ Γονέων». Βλ. Α. Μ. Σταυροπούλου, Ποιμαντικὴ προτομασία τῶν μελλονύμφων, Ἀθήναι 1971, σ. 18.

2. Οἱ Ὁμιλίες αὐτὲς ἔγιναν στὸν Ἱ. Ναὸ τῆς Ἁγίας Φιλοθέης (Φιλοθέη Ἀθηνῶν), στὴς Σχολὲς Γονέων Καλλιπόλεως καὶ Καστέλλας τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Πειραιῶς καὶ στὸν Χριστιανικὸ Ὁμιλο Φοιτητῶν καὶ Ἐπιστημόνων (Χ.Ο.Φ.Ε.).

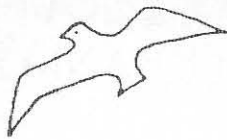
3. Ἱ. Χρυσοστόμου, εἰς Κολοσσαεῖς ὁμιλία 12,δ, PG 62, 387.

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ ΣΕ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΕΣ, ΚΑΝΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΑΠΟΡΙΕΣ

(ΣΥΝΕΧΕΙΑ ἀπὸ τὴν σελίδα 118)

μακαριστὸς οἰκονόμος καὶ ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος Σκιαθίου Γεώργιος Ρήγας στὰ «Ζητήματα Ἑυπικιοῦ» (Ἀθήναι 1954, σελ. 51-60) ἐπεσήμανε τίς σφαιρερὲς διατάξεις τῶν Κανονίων καὶ τοῦ νεότερου Ἑυπικιοῦ. Σχεδὸν συγχρόνως ὁ κ. Γεώργιος Μπεκατιώρος στὴς δύο ἐμπεριστατωμένες καὶ ἐμβριθέστατες εἰσαγωγὲς του στὴς «Γάξεις τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν» τῶν ἐτῶν 1956 καὶ 1957 (ἀντίστοιχα σελ. 3-11 καὶ 5-13) ἀναλύει τὴν ἱστορία καὶ τὰ σφάλματα τῶν Κανονίων αὐτῶν καὶ προτείνει τίς ἀναγκαῖες διορθώσεις. Καὶ τὸ πιὸ σημαντικό, ἔθεσε στὴ διάθεσι τῶν ἀρμοδίων ἔτοιμη ἐργασία του, γιὰ τὴ διορθωσι τῶν κακῶς κειμένων. Βέβαια αὐτὸ προϋποθέτει ἀναθεώρησι τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων, εὐκολωτέρα μὲν γιὰ τὸ «Εὐαγγελιστάριον» (παράλειψι ἢ ἀντικατάστασι τῶν «Κανονίων» τοῦ Γλυζωνίου), δυσκολωτέρα δὲ γιὰ τὸν «Ἀπόστολο», ὅπως θὰ ἰδοῦμε εὐθὺς ἀμέσως. Ἀσφαλῶς χρειάζεται καὶ ἀκριβεστέρα μελέτη καὶ σύγκρισις μὲ τὰ χειρόγραφα Εὐαγγελιστάρια γιὰ νὰ διορθωθοῦν καὶ παλαιότερα σφάλματα. Αὐτὰ ὁμῶς μποροῦν καὶ ἐπιβάλλεται νὰ γίνουν. Πρόκειται γιὰ ἀποδεδειγμένα λάθη, πού διασαλεύουν τὴν τάξι τῶν ἀναγνωσμάτων καὶ διασποῦν τὴν ἐνότητα τῆς λειτουργικῆς πράξεως. (Συνεχίζεται)

ΠΕΡΙΠΛΑΝΗΣΕΙΣ

Συζητώντας για τὸ γάμο

ΤΟΥ κ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ
Ἐπ. Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Καταστατικός χάρτης

Ὅταν, στὶς ὀμιλίες μας γιὰ τὴν ὀρθόδοξη πνευματική ζωὴ καὶ τὸ γάμο ἀναφερθήκαμε στὸν πλοῦτο τοῦ ἐνυπάρχει στὴν ἀκολουθία τοῦ μυστηρίου τοῦ γάμου, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀκροατὲς ζήτησαν νὰ πληροφορηθοῦν κατὰ ποῖο τρόπο θὰ μπορούσαν νὰ ἐμβαθύνουν στὶς ἀλήθειες ποὺ προσφέρει τὸ κείμενο αὐτό. Πρότειναν μάλιστα νὰ γίνῃ κάποια σχετικὴ ἔκδοση ποὺ θὰ προσφερόταν ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς στοὺς νεονύμφους ἢ τοὺς μελλονύμφους πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο ὡς βοήθεια κατὰ τὴν προετοιμασίαν τους. Ἔνας καταστατικὸς χάρτης ἀπαιτεῖ ἀσφαλῶς ἐξηγήσεις καὶ ἐξηγήσεις, διευκρινήσεις καὶ ἐπεξηγήσεις.

Ὅσο κι ἂν ἡ λατρεία ἀποτελεῖ στὴν οὐσία μιὰ λαϊκὴ —γιὰ ὅλο τὸ λαό, δηλαδή— κατηχητικὴ ἐπιμόρφωση καὶ ἡ συχνότητά μετὰ τὴν ὁποία παρακολουθοῦμε τὴν ἀκολουθία τοῦ γάμου ὡς προσκεκλημένοι θὰ βοηθοῦσε μικροὺς καὶ μεγάλους στὴν ἐμπέδωση αὐτῶν τῶν ἀληθειῶν, ἐν τούτοις ἡ γ λ ὡ σ σ α τ ης, ὅχι ἀπόλυτα νοσηματικὰ κατανοητὴ γιὰ τὸ λαό, καὶ πολλὰς φορὲς ὁ τ ρ ὁ π ο ς τελέσεώς της, περιορίζει ἢ καὶ ἀποκρύπτει τὴ διαφάνεια τῶν νοσημάτων καὶ τῶν εἰκόνων. Αὐτὴ ἡ πραγματικότητά καθιστᾷ ἀναγκαίαν τὴν προσφυγὴν μας σὲ βοηθήματα γιὰ νὰ ἐμβαθύνουμε στὶς ἔννοιες καὶ στὸ νόημα τῶν εἰκόνων καὶ τῶν συμβόλων ποὺ περιέχει¹.

Περὶ τούτου, νομίζω, νὰ τονίσουμε τὸ πόσο πολύτιμος γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ κειμένου εἶναι καὶ ὁ τρόπος μετὰ τὸν ὁποῖο τελεῖται ἐκάστοτε ἡ τελετὴ τοῦ γάμου. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἔχουν τὴ θέσιν τους ὀρισμένες σκέψεις καὶ προτάσεις ποὺ εἶχαν δημοσιευθεῖ στὸ περιοδικὸ «Ἀγάπαις» τὸ περασμένο φθινόπωρο². Τὶς ὑπενθυμίζουμε, γιατί ὅπως τόνιζε ἐπιλογικὰ ὁ ἀρθρογράφος, τὸ κέρδος θὰ εἶναι ἀνυπολόγιστο μετὰ τὴν ἀποκατάσταση καὶ παλινὸρθωση αὐτῆ τοῦ μυστηρίου.

«Συγκεκριμένα καλὸ εἶναι νὰ προσεχθοῦν τέσσερα πράγματα ἀπὸ τὸν ἱεραργό:

α) Πρὶν ἀρχίσῃ τὸ μυστήριον, νὰ πει δυὸ λέξεις —ὅχι περισσότερες— γιὰ τὴν ἐπιβαλλόμενη τάξιν καὶ εὐπρέπεια.

β) Νὰ διαβάξῃ τὰ ἀναγνώσματα καὶ νὰ ἀπογγέλλῃ τις εὐχές μετὰ πολὺ καθαρὴ ἔκφραση

καὶ ὀρθὴ ἀπαγγελία, χωρὶς διασύνῃ καὶ προχειρότητα, ὥστε νὰ ἐμπνεύσῃ τὸ σεβασμὸ καὶ τὴν εὐλάβειαν στὸ ἐκκλησίασμα.

γ) Ἔνας βοηθὸς του —ἐπίτροπος ἢ ἄλλο κατάλληλο πρόσωπο— νὰ ἐπιβλέπῃ τὴν τάξιν καὶ νὰ μὴν ἐπιτρέπῃ στοὺς παρισταμένους νὰ πηγαινοέρχονται οὔτε στοὺς φωτογράφους νὰ πλησιάζουν τὴν ὄρα τοῦ μυστηρίου.

δ) Νὰ λείψουν τὰ τυχερὰ καὶ νὰ καταργηθοῦν αὐστηρὰ οἱ ἀγοραπωλησίαι στὸ ἱερὸ αὐτὸ γεγονός.

Ἐάν αὐτὰ τὰ στοιχειώδη πράγματα προσεχθοῦν μετὰ συνέπεια, μπορεῖ νὰ ἐπικρατήσῃ μιὰ ἀτμόσφαιρα σοβαρότητος καὶ ἱερότητος, πρᾶγμα ἐντελῶς ἀπαραίτητο. Ὁ ἱερεὺς εἶναι κύριος μέσα στὸ ναὸ καὶ πρέπει νὰ κάνει σεβαστὴ τὴν θέσιν του καὶ ἀποδεκτὲς τὶς ὁδηγίες του. Δὲν μπορεῖ νὰ τὸν κάνει ὅ,τι θέλει ὁ κουμπάρος ἢ ὁ γαμπρός. Ἔχουμε παραδείγματα ποὺ δείχνουν ὅτι μπορεῖ νὰ ἐπιβληθεῖ χωρὶς φασαρίες καὶ τσακωμούς. Ὁ λαὸς τελικὰ θὰ τὸ καταλάβῃ καὶ θὰ ὑπακούσῃ.

Ἄνοιγμα στοὺς ὀρίζοντες τοῦ κόσμου

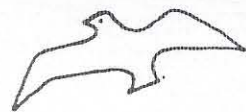
Μιὰ ἐγγύτερη ἐνασχόληση μετὰ τὸ κείμενο τῆς ἀκολουθίας θὰ εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τὴ βαθύτερη κατανόησίν του καὶ θὰ ἀποκάλυπτε τὶς ποικίλες διαστάσεις τοῦ γάμου, στὶς ὁποῖες ἀνοίγει ἡ Ἐκκλησία μας τοὺς ἐγγάμους. Ὁ ἐγγάμος ἄνθρωπος καλεῖται μετὰ τὸ γάμο του νὰ ἀσκήσῃ ἕνα πολυδιάστατο ἄνοιγμα πρὸς τὸ Θεό, τὸν ἢ τὴν σύζυγον, τὰ παιδιά, τοὺς ἄλλους, τὸν κόσμον. Καλεῖται νὰ κινήθῃ κεντρομόλα καὶ φυγόκεντρα στοὺς ὀρίζοντες τοὺς δικούς του καὶ τοῦ κόσμου. Αὐτὴ τὴ διπλὴ κίνηση τὴν εἶχα διατυπώσῃ παλαιότερα μετὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

«Εἰς μίαν πρώτην κεντρομόλον στιγμὴν τῆς κοινωνίας του, τὸ ζεῦγος ἐρευνᾷ τὴν ἐνότητα τῆς σχέσεώς του καὶ ἀπὸ τὴν μοναδικότητά του ἐμβαθύνοντας τὴν δικὴν του καθολικότητα, ἔρχεται εἰς σχέσιν μετὰ τὸ σύνολον τῶν ζευγῶν. Εἰς μίαν δευτέραν στιγμὴν κεντρόφυγον, τὸ ζεῦγος ἔχοντας εὐρεῖ τὴν ταυτότητά του, τίθεται κατὰ μέρος διὰ νὰ ἀνοίγῃ πρὸς τὸν Θεόν, τὰ παιδιά καὶ τοὺς ἄλλους»³.

Αὐτὴ τὴν κεντρομόλα καὶ κεντρόφυγον κίνηση τοῦ

σ ἐ δρόμους ποιμαντικής διακονίας

ζευγαριού νομίζω ότι την αποδίδει αριστουργηματικά μια σύνθεση του διάσημου δλλανδοῦ αρχιτέκτονα Aldo Van Eyck που εὐτυχήσαμε νὰ δοῦμε στήν Ἀθήνα, στήν Ἐκθεση που ὀργάνωσε ἡ Ἐθνική Πινακοθήκη 17 Σεπτεμβρίου ἕως 23 Ὀκτωβρίου 1983⁴.

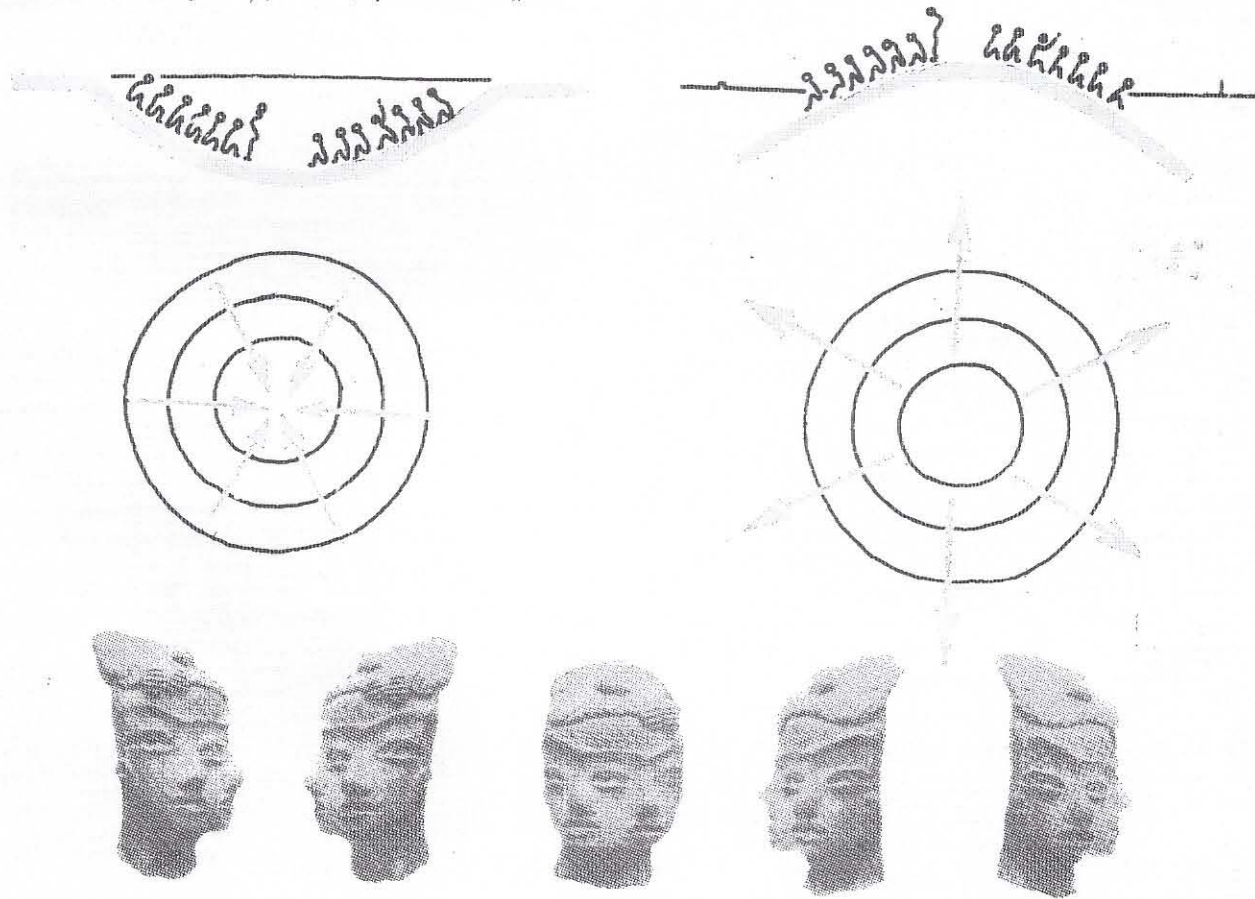
Ἀκολουθία τοῦ Ἰησοῦ καὶ γάμος

Ἡ ἐμβάθυνση στὸ κείμενο τῆς ἀκολουθίας τοῦ γάμου εἶναι δυνατὸ νὰ βοηθήσει τὸν ἕγγαμο στή χρῆση τῶν ἀγαθῶν, ὥστε νὰ μάθει νὰ εἶναι αὐτάρκης, νὰ ἐπαρκεῖ στὶς ἀνάγκες του καὶ νὰ περισσεύει σ' αὐτοὺς που ἔχουν ἀνάγκη. Ὁ πλοῦτος του μεταβάλλεται τότε σὲ «πτωχεῖα τῷ Πνεύματι» (πρὸς Ματθαίου ε' 3 καὶ Λουκᾶ ς' 20), ὁ ἴδιος γίνεται ἀκτῆμων ὡς

ἐλεήμων καὶ φιλόξενος συναντώντας ἔτσι τὴν ἀκτημοσύνη τῶν μοναχῶν. Στὴν περίπτωση μάλιστα τῶν ἕγγαμων οἱ σύζυγοι φαίνεται ὅτι δὲν κατέχουν καὶ δὲν ἐξουσιάζουν οὔτε καὶ αὐτὰ τους ἀκόμα τὰ σώματα (βλ. Α' Κορινθίους ζ' 4).

«Ἵποτασσόμενοι ἀλλήλοις ἐν φόβῳ Χριστοῦ» (Ἐφεσίους ε' 21), οἱ ἕγγαμοὶ εἶναι ἐκτεθειμένοι στὴν πιὸ παράδοξη ὑπακοή, που τοὺς κάνει νὰ ὑποτάσσονται καὶ νὰ ὑπακούουν σὲ παράλογους πολλὲς φορές «γέροντες». Αὐτοὶ μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ ἄνδρας τους, ἡ γυναίκα τους, τὰ παιδιὰ τους, ἡ ἀπρόσιμη ἢ καὶ ἀναμενόμενη, ἀναπόφευκτη πολλὲς φορές καθημερινὴ πραγματικότητα.

Γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα που συζητήσαμε ἢ ἀκολου-

Κεντρομῶλα καὶ κεντρόφυγη κίνηση.

Ἀνθρωποὶ καθισμένοι ὁμόκεντρα σ' ἓνα κέντρο, ἀτενίζοντας ἀπὸ μέσα τὸ κέντρο καὶ ἄνθρωποὶ καθισμένοι ὁμόκεντρα σ' ἓνα λόφο ἀτενίζοντας πρὸς τὰ ἔξω τὸν ὀρίζοντα. Δύο εἶδη κεντρότητας: Δύο τρόποι γιὰ νὰ βρισκονται μαζί ἢ μόνοι. Οἱ εἰκόνες φυσικὰ, ἔχουν διαφορούμενες ἔνοιες - μολοντί ὁ λόφος ἀποκιλιπτεῖ, ὅ,τι πιθανὸν κοῦβει τὸ κέντρο: ὁ ἄνθρωπος εἶναι στραμμένος καὶ πρὸς τὸ κέντρο καὶ πρὸς τὸν ὀρίζοντα. (Ὁ ὀρίζοντας καὶ τὸ μετατοπιζόμενο κέντρο, τὸ κέντρο καὶ ὁ μετατοπιζόμενος ὀρίζοντας). Λόφος καὶ κέντρο, ὀρίζοντας καὶ κέντρο, μοιράζονται ἀπ' τοὺς καθισμένους ὁμόκεντρα.

⁴Ἀμφότερα τοὺς συνδέον καὶ τὰ δύο τοὺς θέλων (Aldo Van Eyck).

θία του γάμου δὲν μᾶς ἀφήνει ἀκαθοδήγητους. Προβάλλει, εἶναι ἀλήθεια, ὡς πρότυπα τόσα ἅγια ζεύγη. Τὸν Ἀβραάμ καὶ τὴ Σάρρα, τὸν Ἰσαάκ καὶ τὴ Ρεβέκκα, τὸν Ἰακώβ καὶ τὴ Ραχήλ, τὸν Μωσῆ καὶ τὴ Σεπφώρα, τὸν Ἰωσήφ καὶ τὴν Ἀσουνέθ, τὸν Ζαχαρία καὶ τὴν Ἐλισάβετ, τὸν Ἰωακείμ καὶ τὴν Ἄννα. Ἐναπόκειται σὲ μᾶς νὰ ἐπισημάνουμε τὶς ἰδιαιτερότητες τοῦ καθενὸς ἀπὸ αὐτά. Νὰ ἐξαγάγουμε μεγάλα μαθήματα καὶ συμπεράσματα γιὰ τὴ ζωὴ μας ἔτσι καθὼς προκύπτουν ἀπὸ τοὺς βίους τους. Ἡ ὑπακοή - ὑποταγή στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ εἶναι θεμελιώδης «σταθερὰ» τόσο τοῦ μοναχικοῦ ὅσο καὶ τοῦ συζυγικοῦ βίου. Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ, γιὰ παράδειγμα, παραμένει φωτεινὸ μετέωρο ὑποταγῆς καὶ παράδοξης ἀποδοχῆς τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ (βλ. Γενέσεως κβ' 1-19).

Καὶ σὲ ἄλλα ἐπίπεδα εἶναι διδακτικὴ ἡ ἐντύπωση στοὺς βίους τῶν «ἐγγάμων ἁγίων» ποὺ ἀναφέρει ἡ ἀκολουθία. Ὁ Ἰωσήφ ἔχει πολλὰ νὰ μᾶς διδάξει γιὰ τὴν ἀμφίσημη ἔννοια τῆς σ ω φ ρ ο σ ὄ ν η ς. Ἡ σωφροσύνη ὡς ἐγκράτεια πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο, ποὺ ἐπιβραβεύεται στὸ τέλος μὲ τὰ στέφανα - μισθὸ τῆς σωφροσύνης, ἀλλὰ καὶ ὡς ὀμιλία (συνεύρεση, συνουσία) τῶν συζύγων καὶ εὐφροσύνη. Ἡ σωφροσύνη, τελικὰ, μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ ὡς ἡ συνετὴ καὶ σύμφωνα μὲ τὶς καταστάσεις ζωῆς ποὺ ζοῦμε χρῆση τῆς ἐρωτικῆς μας ὀρμῆς (πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο ἢ μέσα στὸ γάμο, ὡς παρθένοι ἢ ἐγγαμοί)⁵. Σημασία ἔχει νὰ προσέξουμε τοὺς «κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ» καὶ τὴν τροπὴ — ὄχι, βέβαια τὴ ντροπὴ—, ποὺ παίρνουν οἱ δυνάμεις μας ἀπὸ ἕνα σημεῖο καὶ μετὰ. Ὁ Ἰωσήφ δὲν ντράπηκε νὰ φύγει γυμνὸς μακριὰ ἀπὸ τὴ γυναίκα τοῦ Πετεφρῆ, γι' αὐτὸ καὶ τροπαιοῦχος συνάντησε τὴν Ἀσουνέθ (Γενέσεως λθ' 7-12' μα' 45).

Στὶς λίγες γραμμὲς ποὺ προηγήθηκαν κάναμε μερικές μόνο νύξεις γιὰ τὸ κέρδος ποὺ μποροῦμε ὡς ἐγγαμοὶ νὰ ἀποκομίσουμε ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἀκολουθίας τοῦ γάμου γιὰ τὴ δικὴ μας ἀκολουθία τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὴν ἀνταπόκριση καὶ ἀπάντηση στὶς λεγόμενες εὐαγγελικὲς σ υ μ β ο υ λ ῆ ς (παρθενία, ἀκτημοσύνη, ὑπακοή). Εἶναι, βέβαια, ὀλόκληρη τ ἔ χ ν η νὰ εὐφραίνεσαι σωφρονῶν, πτωχὸς νὰ περισσεύεις εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθόν, νὰ πορευεσαι ἐν εἰρήνῃ ἐργαζόμενος τὰς ἐντολάς τοῦ Θεοῦ καὶ ὑποτασσόμενος στὸ θέλημά Του. Ἀξίζει ὁμως τὸν κόπο νὰ τὸ ἐπιχειρήσουμε καὶ νὰ προσφέρουμε καὶ μεῖς, μὲ τὸ δικό μας, βέβαια, τρόπο, τὶς ἀπαντήσεις μας στὶς συμβουλὲς αὐτὲς ὡς ὁ ὄ ρ α πρὸς τὸ Θεό⁶.

Τὸ συγκεκριμένο καὶ ὁ γάμος

Θὰ περατώσω τὸ σημερινὸ ἄρθρο μὲ τὸ π α ρ ἄ δ ε ι γ μ α ἐνὸς σύγχρονου ζευγαριοῦ ἀπὸ τὴ Γαλλία, ποὺ μᾶς βοηθεῖ νὰ σχηματίσουμε μίαν συγκεκριμένη εἰκόνα γιὰ τὸν τρόπο ἀσκήσεως τῆς «ἀκτημοσύνης» καὶ τῆς παραιτήσεώς μας ἀπὸ τὰ περισσὰ ὡς περιττὰ ὥστε νὰ περισσεύουμε σ' αὐτοὺς ποὺ ἔχουν ἀνάγκη.

Λίγες ἐβδομάδες πρὶν παντρευτοῦν, ὁ Γιάννης καὶ ἡ Κατερίνα συνόδεψαν τὸ προσκλητήριο γάμου ποὺ ἔστειλαν στοὺς προσκεκλημένους τους, μὲ τὸ ἀκόλουθο σημεῖωμα ἀναφορικὰ μὲ τὰ γαμήλια δῶρα.

«Πολλοὶ μᾶς ρωτοῦν σχετικὰ μὲ τὰ δῶρα ποὺ θὰ θέλαμε νὰ μᾶς προσφέρουν μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ γάμου μας.

Μὲ πολὺ ἀπλὸ τρόπο θέλουμε νὰ σᾶς καταστήσουμε κοινωνοὺς τῆς ἀκόλουθης ἐπιθυμίας μας.

Κάνοντας μίαν πρώτην ἐκτίμηση τῆς καταστάσεώς μας διαπιστώνουμε, ὅτι αὐτὴ τὴ στιγμή ἔχουμε ὅσα θεωροῦνται ὡς ἀπαραίτητα γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ζήσουμε. Ἐπιθυμοῦμε, λοιπόν, νὰ ἐκφράσουμε τὴν εὐχή, τὸ ποσό ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ γαμήλιο δῶρο ποὺ θὰ μᾶς χαρίζατε, νὰ τὸ μοιραστοῦν:

— ἡ Καθολικὴ Ἐπιτροπὴ ἐναντίον τῆς πείνας, — καὶ ἕνα ἴδρυμα ὑποδοχῆς προσώπων ποὺ θρῖσκονται σὲ εἰδικὲς ἠθικὲς δυσκολίες. Τὸ ἴδρυμα θὰ ἐπιλεγεί μὲ κλήρωση ἀνάμεσα σὲ περισσότερα.

Γιὰ νὰ μπορέσει νὰ γίνει αὐτὸ σᾶς προτείνουμε νὰ στείλετε τὴν προσφορὰ σας — μὲ τραπεζικὴ ἢ ταχυδρομικὴ ἐπιταγή, στὴν ὁποία θὰ ἀναγράφεται ὅτι τὸ ἀποστελλόμενον ποσὸ ἀφορᾷ τὸν γάμο τοῦ Γιάννη καὶ τῆς Κατερίνας — στὸν πατέρα... (τάδε) ἐφημέριον τῆς ἐνορίας... (τάδε), ὁ ὁποῖος καὶ θὰ μᾶς ἐμβάσει τὸ συνολικὸ ποσὸ χωρὶς μνεῖα τῶν ὀνομάτων τῶν συγκεκριμένων δωρητῶν.

Σᾶς εὐχαριστοῦμε ἐκ τῶν προτέρων ποὺ θελήσατε νὰ συμμετάσχετε σ' αὐτὴν τὴν ἐπιλογή⁷.

Θὰ μπορούσαμε ἀσφαλῶς νὰ πολλαπλασιάσουμε τὰ παραδείγματα γιὰ σύγχρονες ἐφαρμογὲς στὴν καθημερινὴ πράξη τῶν ποικίλων διαστάσεων τῆς ὀρθόδοξης πνευματικῆς ζωῆς μέσα στὸ γάμο. Ἀς ἀρκεσθοῦμε ὁμως σὲ ὅσα ἀναφέραμε μέχρι τώρα καὶ ἂς κλείσουμε τὴν παρένθεση τῶν συζητήσεων ποὺ ἀνοίξαμε «συζητώντας γιὰ τὸ γάμο».

1. Τέτοιου εἶδους δοθητήματα θὰ συμπεριλάβουμε στὴν ἐπιλογογραφία ποὺ θὰ δημοσιεύσουμε σὲ προσεχῆς τεῦχος τοῦ «Ἐφημερίου».

2. Τεῦχος Σεπτεμβρίου - Ὀκτωβρίου 1984, σ. 30. Ὁ τίτλος τοῦ ἄρθρου ἦταν, «Ὁ γάμος: μυστήριο καὶ ὄχι παιχνίδι» (σ. 29-30).

3. Βλ. ἄρθρο μου: Μυστήριον ἀγάπης - ἐκαλησίαι μικρά. Ὁ γάμος εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περ. «Κοινωνία», Ἀθήναι 1975, σ. 13.

4. Ἡ σύνθεση καὶ τὸ κείμενο τοῦ Aldo Van Eyck προέρχεται ἀπὸ πολὺπτυχο τεῦχος, ἔκδοση τῆς Ἑθνικῆς Πανακτοθήκης μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐμβάσεως, Ἀθήνα 1983.

5. Βλ. ἄρθρο μου: Σεξουαλικὴ διαπαιδαγώγηση τοῦ παιδιοῦ. Θεολογικὴ προσέγγιση, στὸ περ. «Ἐκλογὴ (Θεμάτων Κοινωνικῆς Προνοίας)», τεῦχος 52, Αὐγούστος 1980, σ. 107-108.

6. Γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν «εὐαγγελικῶν συμβουλῶν» ὡς προσφορᾶς δῶρων πρὸς τὸ Θεό, κάνει λόγο ὁ Ἀββᾶς Δωρόθεος στὴν Ἀ' Διδασκαλία του, παράγραφοι 11-13, βλ. Ἐ ρ γ α Ἀ σ κ η τ ι κ ἄ, Ἀθήναι, Ἐκδ. «Ἐτοιμασία», 1981, σ. 90-93.

7. Τὸ προσκλητήριο καὶ τὸ σημεῖωμα ἔθεσε στὴ διάθεσίν μου ὁ π. Ἠλίας Μαστρογιαννόπουλος τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή.